

Budai Balogh Tibor (1974) régész, az Aquincumi Múzeum munkatársa.

Legutóbbi írása az *Ókorban*: ROMA. Egy késő római téglagraffito az aquincumi katonaváros nyugati temetőjéből (2011/2).

Iam pridem Syrus in Danuvium defluxit Orontes?

Az Aquincum-polgárvárosi szír városnegyed körüli tényekről és tévhitekről

Budai Balogh Tibor

*...dühít, polgárok, már e göröggé
lett Város, noha nemcsak acháj föld küldte szemetjét.
Mert beözönlött már régen Tiberisbe Orontes,
s hozta magával a szír erkölcsöt, nyelvet, a ferde
húrokat és fuvolát meg az otthoni kézidobot s a
ringyó-hadsereget, mely folyton a cirkusz előtt áll.
(Iuvenalis III. 60–65, Muraközy Gyula fordítása)*

Esorokkal kezdi Iuvenalis sokat idézett, 65 soron átívelő szírelenes panasz-áradatát a Traianus-kori Róma etnikai viszonyai fölött érzett keserűségében. A keletiek Itáliába és Rómába özönlése, ahogyan azt a költő is leszögezi, a 2. század elején *iam pridem*, már régóta tartó folyamat volt. Beáramlásuk előtt Róma III. Antiochos (Kr. e. 223–187) fölött aratott győzelme (Kr. e. 188), illetve annak következményei nyitották meg az utat. A szírek és más keleti népek fiai a Kr. e. 2. századtól zömmel még kényszerűen, rabszolgaként, kisebb mértékben önkéntes alapon, kézművesként, kereskedőként, vállalkozóként bukkantak fel a Mediterráneum nyugati medencéjében.¹ A Kr. e. 1. századra számuk hatalmasra duzzadt, e roppant tömegű sémita rabszolgá látván tette Cicero az ókori rasszizmussal összefüggésben sokat idézett és kárhoztatott kijelentését, miszerint a szírek és zsidók rabszolgaságra született népek (*nationes natae servituti*).² Aztán minden pejoratív sztereotípiára rácafolva a kora császárkorban új kategória jelent meg: a szíriai katona.

Pannonia legkorábbi, bizonyítottan keleti származású személyiségei is katonák voltak, akik a keleten zajló, legkésőbb a zsidó háborút követő hadkiegészítések folytán kerültek a Carnuntumba 71-ben visszatérő legio XV Apollinaris kötelékébe.³ Az asiai és szíriai katonákat civil honfitársaik kísérték: családtagok, a hadsereg és az ideális kereskedelmi útvonalak közelében boldogulást kereső vállalkozók, kisemberek. Pannonia legjelentősebb építészeti magánadományára, a Hadrianus kori Carnuntum polgárvárosi amphitheatruma is egy antiochiai származású decurio, C. Domitius Zmaragdus bőkezűsége folytán épülhetett meg.⁴

A szíriaiak jelenléte Pannoniában a Flavius-kortól folyamatos, bár a hadsereghez fűződő szoros kapcsolatok miatt ez inkább csak a limes mentén fekvő katonai táborok körül létrejött civil telepeken érhető tetten. A markomann háborúkat követően már Pannonia belső területein is megtalálhatók a keleti bevándorlók,⁵ jelentősebb létszámú közösségekkel azonban továbbra is a limes menti településeken lehet számolni. Aquincum polgárvárosi része kapcsán egy egész, keletiek lakta városnegyed víziója is felmerült.⁶ Az alábbiakban arra keressük a választ, mennyire megalapozott e vélekedés, avagy Iuvenalis folyóallegóriájának parafrázisával élve: beleömlött-e valaha is a szír Orontes a Danuviusba?

Az aquincumi szír diaszpóra nyomában

Az orientálisok legkorábbi aquincumi felbukkanása a Traianus parthus hadjárata (114–117) során keleti hadkiegészítéssel átesett legio II Adiutrix visszatérésevel hozható kapcsolatba. A légénységi állományba sorozott keleti katonák az őket kísérő polgári személyekkel közösen Hadrianus korától kezdték színezní a tartományközpont etnikai képét.⁷ A keletiek aquincumi bevándorlása a későbbiekben is elsősorban a helyőrségi csapat mozgatásával és annak kíséretével függött össze. A Lucius Verus parthus háborújában (162–166) résztvevő legio újabb keleti születésű katonákkal a soraiban tért vissza Aquincumba.⁸ A származási helyet – *origót* – említő feliratok kis száma ellenére is bizonyítottan tekinthető a szíriaiak és különböző kis-ázsiai népek: Asia, Cappadocia, Cilicia és Bithynia szülötteinek jelenléte már a markomann háborúkat megelőző időszakban is.⁹

Nagy létszámú, egy tömbben érkező szíriai bevándorlók pannoniai letelepülésére azt követően került sor, hogy Marcus Aurelius 176-ban a ripa Sarmatica mentén három szír segédcapatot helyezett el.¹⁰ Közülük az Ulcisiában (a mai Szentendre területén) táborot verő cohors I milliaria Aurelia Antonina Surorum sagittaria equitata, amelyet a Severus-korban cohors I milliaria Aurelia Antoniniana nova Severiana Surorum sagittaria equitata c. R. néven újjászerveznek majd,¹¹ és az intercisiai cohors I milliaria Hemesenorum Aurelia Antonina sagittaria equitata auxiliáris vicusában (a mai Dunaújváros területén) megtelepült keleti származású lakosság valamelyest befolyásolhatta Aquincum etnikai viszonyait is. A hemesai cohors esetében például egyértelműen kimutatható szír katonák át-sorozása, illetve másod- és harmadgenerációs leszármazottjaik belépése az aquincumi legio kötelékébe.¹² Ugyanakkor sírkövek tanúsága szerint ezek a hemesai származású legionariusok a 3. században is Intercisában temetkeztek, a családi fészek tehát nem került át a tartományközpontba.

Komolyabb szír befolyást, nagyobb léptékű átszivárgást a mindössze VIII MP (11,84 km) távolságra¹³ elterülő Ulcisia felől várunk. Csakhogy szíriaiak jelenléte még Ulcisia területén is csak komoly nehézségek árán mutatható ki.¹⁴ Mindössze két feliratos emlék köthető biztonsággal szíriai katonákhoz: egy miles cohortisnak a szír Omaina nevet is említő családi sírköve¹⁵ és a decurio cohortisként szolgáló Aurelius Monimus oltára,¹⁶ de feltételelesen szíriainak tartható a csak egy szűkszavú sírfeliratról ismert Aurelius Monnius is.¹⁷ A lovas cohors több ismert 3. századi tagja ugyanakkor nyugati vagy egyenesen barbár származású.¹⁸ A szíriaiak látszólagos hiányának fő oka az, hogy a csapat késő Antoninus-kori időszakából egyáltalán nem ismert felirat, a 175-ben életre hívott alakulat későbbi újoncozásai alkalmával pedig már nem fordítottak gondot a cohors etnikai arculatának fenntartására.¹⁹ Miközben a legio II Adiutrix különböző származású (germaniai, dalmata, galata)²⁰ veteranusai minden korban előszeretettel költöztek ki Ulcisia területére, a szíriai cohors katonáinak át- vagy utódaiknak belépése ugyanezen legio állományába, esetleg egész családok átköltözése Aquincumba nem vált gyakorlattá. A Severus-korból mindössze egyetlen „szír íjász” aquincumi sírfelirata ismert: Aelius Apolloniusnak, az ulcisiai cohors equitata húszéves korában elhunyt katonájának verses szarkofágját a katonaváros nyugati temetőjében helyeztette el a családja.²¹ Apollonius

származási helyének meghatározása szempontjából nem mellesleg a nemzetségnév előtt álló Q rövidítés feloldása. A Q(quin-tus) praenomen pártolása esetén származási helyét a Quinti Aelii markáns földrajzi koncentrációja alapján az észak-afrikai provinciák valamelyikében kellene keresni.²² Ugyanakkor nem hagyható figyelmen kívül a Q(uondam) feloldás lehetősége sem, miután a 2–3. századi aquincumi sírfeliratokon különösen kedvelt volt a „MEMORIAE QVONDAM + genitivusban álló személynév” formula.²³ Utóbbi esetben Apollonius származására nézve biztos következtetés nem vonható le. Tény, hogy a „római típusú” sírfelirat görögös kiegészítése, azaz a tényközlést követő, verslábba szedett általános érvényű moralizálás inkább keleti ízlésre utal,²⁴ de miután nem ismerjük a Lupus-vers kiválasztásának körülményeit, az elhunyt orientális származását a hexameterek magukban nem igazolhatják.²⁵

A markomann háborúk (166–180) kapcsán sajnálattal konstatálhatjuk, hogy az írott források csak közvetett utalást tartalmaznak Aquincum háborús emberveszteségeire. Halálos áldozatokra és menekültekre vonatkozó számadat egyáltalán nem maradt fenn. Az 1. markomann háborút lezáró, szarmatákkal kötött 175. évi békeszerződés 100 000 hadifogoly visszaszolgáltatását előíró pontja²⁶ viszont egyértelműen arról tanúskodik, hogy Pannonia Inferior embervesztesége – különösen a limes menti településeken – pusztán az elhajtott lakosság létszáma alapján is jelentősnek mondható.²⁷ A ténylegesen hazatérő hadifoglyok számára vonatkozóan azonban ismételen csak nincs adat.

A nevek vizsgálatán alapuló kutatás a markomann háborúk utáni Aquincum népességének összetételében számottevő változásokat, sőt egyenesen etnikai váltást feltételezett.²⁸ Fontos azonban megjegyezni, hogy az onomasztikai vizsgálatból le-szűrhető eredményeket elővigyázattal kell kezelni, hiszen a ránk maradt feliratok nagyobb része Severus-kori, így e kor-szak szükségszerűen bőségesebb névkészlettel reprezentált, mint a markomann háborút megelőző időszak. Nem zárható ki egy látszólag csak a Severus-korban felbukkanó gentilicium vagy cognomen korábbi, ám egyelőre dokumentálatlan használata. Másrészt új nevek felbukkanása belső fejlődés eredménye is lehet, példaként elegendő a peregrinusok polgárjogosi-tási folyamatát megemlíteni.²⁹

Aquincum lakosságának talpra állása, sőt számbeli gyarapodása régészetiileg is igazolt. Mind a polgár város Severus-kori terjeszkedése, mind a katonaváros sűrűsödő beépítettsége a populáció számbeli megerősödésének a jele.³⁰ A népesség lélekszámának növekedését a maradványlakosság természetes demográfiai folyamatai és a pannoniai belső migráció³¹ mellett az africai,³² italicus,³³ valamint a thraciai³⁴ és keleti bevándorlók biztosították. Aquincum lakosságának etnikai összetétele tehát lényegesen nem módosult a markomann háborúkat megelőző időszakhoz képest. Hiányérzetet a nyugati provinciák szülötteinek – a gallok és germaniaiak – alig-alig kimutatható jelenléte kelthet, ez azonban inkább az *origo* feltüntetésének elhanyagolására, semmint tényleges elmaradásukra vezethető vissza.

A különféle nációk mellett a szíriaiak bevándorlása is új lendületet kapott a 2. század utolsó évtizedében.³⁵ Ennek hátterében, ahogy korábban is, elsősorban a csapatmozgatás állt. A Septimius Severus császárrá választását követő szűk évtizedben a legio II Adiutrix többször is megfordult keleten.³⁶ A Pes-

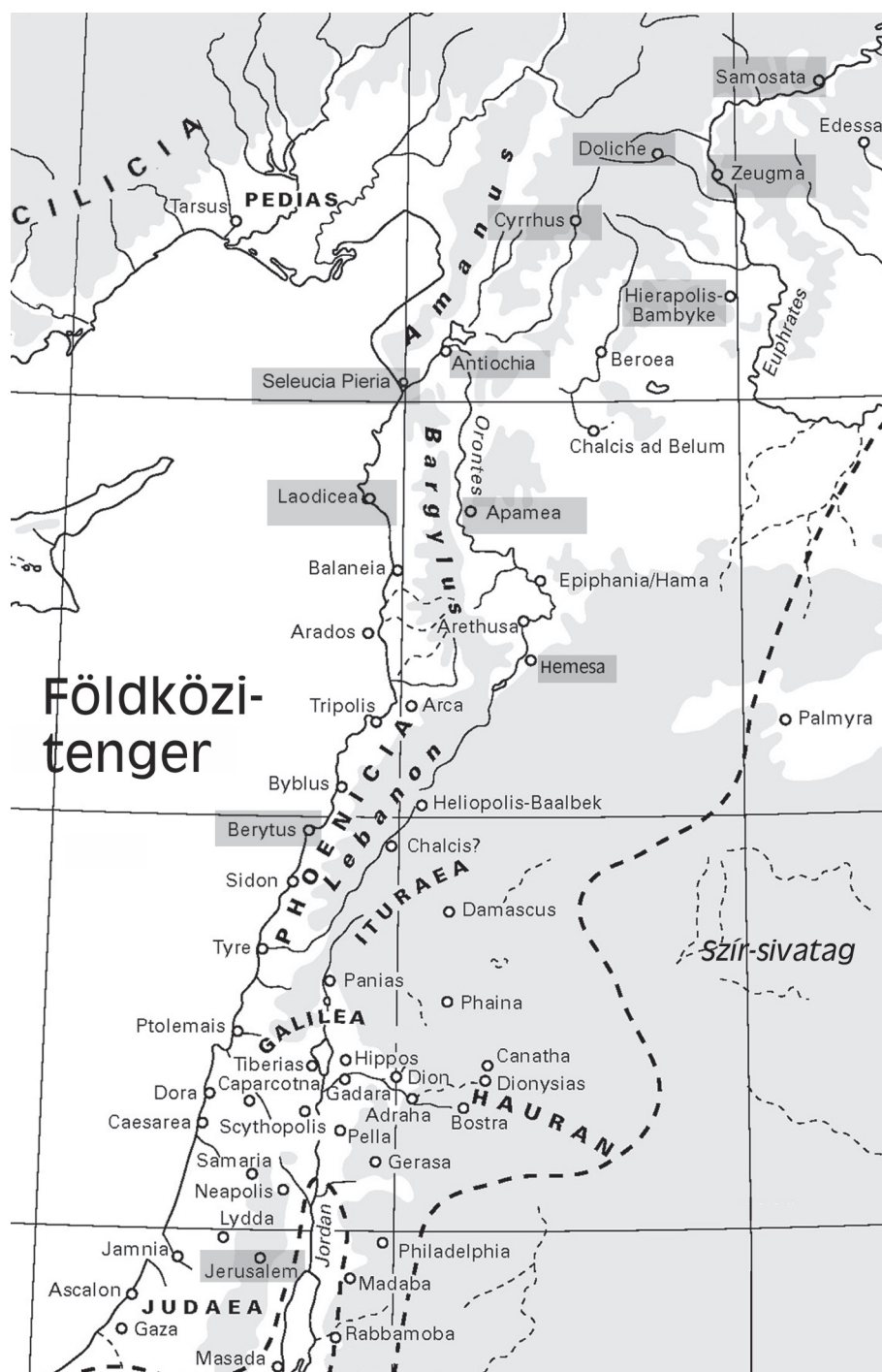
cennius Niger elleni viszonylag gyors lefolyású polgárháborút (193–194), majd a Nigert támogató parthus vazalállamok ellen vezetett büntetőhadjáratot (195) követően a legio tartós keleti állomásoztatására a 2. parthus háború keretében 197–202 között került sor.³⁷ A hazatérést megelőzően keleti hadkiégszítésen átesett hadsereg kíséretében szokás szerint számos polgári elem is Aquincumba vándorolt: családtagok, a római–parthus külkapcsolatok jövője miatt aggodalmaskodók, vagy egyszerűen csak azok, akik a Severus-korral a dunai tartományokra köszöntő gazdasági konjunktúra áldásaiból kívántak hasznot húzni.

A Severus-kori Aquincum társadalmának név szerint ismert, biztosan szíriai származású tagjai az alábbiak: Harfuarenus Surus a dolichei régióból, Sex. Pompeius Carpus Antiochiából és Septimius Vettius Papirianus, Samosata szülőtte.³⁸ Előbbi kettő polgári személy, a samosatai Papirianus a legio I Adiutrix centuriója volt. Ideszámíthatjuk még a hierapolisi Aelius Domitius legiovetéránt is, akinek szarkofágja a Barbaricum területére eső Zselizen (Želiezovce), Solvától (a mai Esztergomtól) mintegy 30 kilométerre északra került elő.³⁹ Valószínűtlen azonban, hogy közvetlenül Aquincumból szállították volna oda, inkább arra lehet gondolni, hogy Domitius a leszerelést követően a pannoniai (intercisai) toborzású szírekhez hasonlóan elhagyta a tartományközpontot, és távolabb, talán éppen Solvában telepedett le.⁴⁰ A tehetős veteránus, P. Aelius Domitius aquincumi életének nyomát azonban megőrizte libertusa, P. Aelius Respectianus síremléke.⁴¹

Az intercisai szír kolóniával kapcsolatban már elhangzott, hogy több generáción keresztül utánpótlást jelentett a legio II Adiutrix számára. A Lugióban (a mai Dunaszekcső területén) élő és temetkező hemesai származású katonacsalád azonban nem tekinthető az intercisai kolóniához tartozónak, miután a családfő, L. Aurelius Proculus erre semmiféle utalást sem tesz.⁴² Minthogy Hemesa a 3. századra vált a szíriai legiók toborzóközterévé, Proculus besorozására a 2. parthus háború keretében kerülhetett sor.

A fenti felsorolásból több következtetés is adódik. Szembetűnő egyfelől, hogy Harfuarenus kivételével mindenki szabályos *tria nominát* viselő, városból származó római polgár.⁴³ A polgárjog birtoklása legionáriusok esetében előfeltétel, az azonban figyelemre méltó, hogy többen régi latin nemzetségnevet (Pompeius, Vettius) viselnek. A szabályos latin névhasz-

nát már a legio XV Apollinaris szíriai sorozású katonáinál is megfigyelhető. A tizenegy (esetleg tizenkét) ismert újonczöme a köztársaság korában is dokumentált nomen gentilit (Alfius, Antonius, Baebius, Sestius, Trebonius) visel. Ezzel szemben császári nomen viselő személyként egyetlen Iulius említhető.⁴⁴ Őket a legkorábbi szíriai sorozóközterekben, az észak-szíriai tetrapolis, vagyis az egykori Szeleukida állam magterületén, valamint a föníciai tengerparton fekvő Berytusból (a mai Bejrút) és annak territoriumáról toborozták (1. kép). A legio XV Apollinaris esete több ok miatt is érdekes. Egyrészt bizonyítja, hogy egy legio tartósan elszakadva saját

1. kép. Syria és Judaea térsége (a szövegben említett helységek kiemelve)

utánpótlási bázisától rendkívüli toborzást tarthat más csapatok körzeteiben is.⁴⁵ Másrészt tükrözi a Syriában állomásozó római hadsereg sorozáshoz kapcsolódó földrajzi preferenciáit.⁴⁶ A legkézenfekvőbb választás mindenkor Berytus veteráncolonia és annak territoriuma, egy darabka Itália a föníciai partvidéken, amely a *ius Italicum* elnyerésével jogi értelemben is az anyaország részévé vált.⁴⁷ Syria területén Berytushoz hasonló nyugati enklávénem volt több, azonban kiváló meritési lehetőséget biztosítottak a Szeleukida alapítású északi városok, az Antiochia – Seleucia Pieria – Apamea – Laodicea tetrapolis, kiegészülve egyéb hellénisztikus kultúrájú városokkal, mint Zeugma vagy Cyrrhus. Észak-Szíriának mindenképpen megvolt az az előnye, hogy lakossága a római hadsereg és adminisztráció közelsége miatt legalábbis fogalmat alkothatott a romanizációról, megtanult együtt élni a római katonasággal és hivatalnokokkal. Kedvező szempont volt továbbá az is, hogy a hellénisztikus városok görög-makedón származású alaplakossága erősen kötődött a katonáskodáshoz, és római polgárok nagyobb arányú megtelepedésére is itt került sor.⁴⁸ A Flavius- és Traianus-korban hosszabb ideig keleten állomásozó nyugati csapatok, így a legio XV Apollinaris vagy a legio III Augusta is lehetőség szerint az italicus telepések leszármazottjai közül soroztak.⁴⁹ A Traianus-korban a legio II Adiutrix kapcsán is a tetrapolis preferálása figyelhető meg, a legkorábbi név szerint ismert szíriai katona, a minden bizonnyal italicus eredetű M. Herennius Pudens is Apameából származott.⁵⁰ Az egykor Syria provinciával szomszédos, 72-ben anektált commagénéi cliens királyság hajdani fővárosából származó Septimius Vettius Papirianus saját, és fia, Vettius Varenus cognomenje alapján is nyugati származású lehetett.⁵¹ P. Aelius Domitius császári gentiliciumot visel, ő egészen biztosan nem a római veteránok és telepések utóda, hanem származási helye, Hierapolis után ítéltve romanizált görög-makedón gyökerű szíriainak tartható. Végezetül L. Aurelius Proculus hemesai bennszülöttként került a hadseregbe.

A legio II Adiutrixba sorozott katonákat tehát minden jel szerint a színes etnikai képet mutató Syria latin származású vagy romanizálódott, de mindenesetre római identitású, latin nevű, latin (vagy latin-görög) nyelvű lakosságából toborozták, és ennek megfelelően az esetlegesen őket kísérő család is ugyanebbe a kultúrkörbe tartozott. Érdekesen illeszkedik ebbe a közegbe Harfuarenus Surus.⁵² A biztosan azonosítható szírek közül ő az egyetlen peregrinus státuszú. Amennyiben helyesnek fogadjuk el nevében a Harfuarenus kiegészítési javaslatot,⁵³ az azt jelenti, hogy a dolichei régióból származó szír férfi lecserélte eredeti görög vagy – még valószínűbb módon – sémita nevét, és helyette a szülőfaluja, a más forrásból ismeretlen vicus Arfuaris(?) nevéből képzett magának egy latin hangzású, talán pseudo-gentiliciumnak szánt, alakilag mindenesetre cognomenként értelmezhető nevet. Az asszimilációs hajlandóság demonstrálása szólhat a latin nyelvű többségi társadalomnak, de árulkodik a szíriai bevándorlók zömének kulturális identitásáról is.

Az antiochiai orvos, Sex. Pompeius Carpus cognomenje külön figyelmet érdemel, hiszen latin hangzása ellenére is inkább a görög Κάριος névből eredeztethető, miután viselőjének karp származása teljességgel kizárható. A petroniusi nyelvi humor és Carpus foglalkozásának ismeretében minimális valószínűséggel még gúnynévi eredettel (nagyjából „Nyisszancs” jelen-

téssel” a *carpo* – ’tép, szakít, levág’ – igéből szabadon képezve)⁵⁴ is számolni lehet.

A jellemzően szabályos latin névhasználatból az is következik, hogy az aquincumi lakosságból csak azokat lehet besorolni a biztosan szíriaiak közé, akik származási helyüket annak rendje és módja szerint megjelölték. A többiek környezetükbe olvadva hozzáférhetlenné válnak a kutatás számára.⁵⁵ A görög nevű lakosság esetében ugyanez a probléma áll fenn. Görög cognoment viselő szíriainak legfeljebb Sex. Pompeius Carpus tartható, a többiek provenienciája az *origo* feltüntetésének mellőzése miatt nem határozható meg. A görög név ugyanis nem teszi magától értetődővé viselőjének keleti eredetét. Görög nevek a dél-itáliai régiók (a hajdani Magna Graecia) területéről, Dél-Galliából, a görög nyelvű balkáni provinciákból vagy a Közel-Keletről érkezettek egyaránt takarhatnak, de divatból gyakran a latin anyanyelvű nyugatiak is görög csengésű nevet választottak.⁵⁶ A görög név tehát viselője etnikumára nézve semmiféle következtetés levonására sem alkalmas.

Ugyanez vonatkozik a görög nyelvű szövegemlékekre is, amelyek szinte kivétel nélkül a Severus-kortól bukkannak fel, és egyértelműen görög anyanyelvű, bár ismeretlen származási helyű bevándorlók megjelenéséről tanúskodnak.⁵⁷ A csekély számú görög nyelvemlék szűk időkeretek közé keltezhető, a 4. század elején túlrá nem nyúlik. Ennek magyarázata lehet egyfelől a görög anyanyelvűek csekély száma, másfelől Pannónia egészére jellemző alacsony társadalmi státuszuk, az, hogy képviselőik nem tartoztak a karakteres feliratállító társadalmi csoportok (katonák, városi arisztokrácia, *Augustales*) közé.⁵⁸ A görög nyelvű lakosság alacsony létszáma mellett bizonyít az a filológiai természetű megállapítás is, miszerint Pannoniában a Severus-kori latin nyelvhasználat alapvetően kontinuum maradt, nem mutatható ki benne az a törés, amely a markomann háborúkat követően a társadalom etnikai összetételében feltételezett gyökeres váltást igazolhatná.⁵⁹

A görög név- és nyelvhasználat tehát etnikai szempontú következtetésekre nem alkalmas. Egészen más a helyzet a sémita nevekkal, amelyek pontosabban behatárolják viselőjének származási helyét. Aquincumból azonban szír nevet viselő személy jelen pillanatban alig ismert. Aurelius Deipas cognomenje *hapax*, meggyőző etimológiája nincs, de miután felesége, Cashia neve gond nélkül levezethető a sémita nyelvekből is, könnyen elképzelhető, hogy a két személy már házaspárként érkezett Szíriából Aquincumba a 2. század végén.⁶⁰ Jegyezzük meg, hogy a Cassia egyike azon neveknek, amelyek véletlen egybeesés folytán a latinból és a különböző sémita nyelvekből (szír, arab, zsidó) is gond nélkül levezethetők, akárcsak az Annius gentilicium vagy a Bassus és Valens cognomenek.⁶¹ Az ilyen morfológiai hasonlóságot mutató nevek esetében keleti származású viselőre utalhat egy a latinban gentiliciumként szereplő név (Annius, Cassius) cognomenként történő használata. Ez a helyzet áll fenn Aelia Cashia esetében is.⁶²

Egy alacsony nívón elkészített sírkövön görög betűkkel az Ótestamentumból is ismert Νάουμ név szerepel.⁶³ Viselője zsidó vagy szír származású lehet.⁶⁴ A sírkő készítése ideje a késő római korra tehető, a Severus-kori társadalomra nézve tehát nem releváns. Korábban a *sevir coloniae Aquincensium* tisztséget betöltő M. Ulpius Gaddas esetleges sémita származása is felmerült,⁶⁵ de őt a kutatás ennek ellenére is e körön kívül kezeli.

Sémíta nyelvemlék Aquincumból csak egy Traianus-kori amuletről ismert.⁶⁶ A vékony ezüstlemezen szereplő arámi-héber szavakkal kapcsolatban azonban kétségek merültek fel, nem zárható ki, hogy csak írásutánzásról van szó.⁶⁷ De akárhogyan is van, az efféle amulettek előállítása inkább köthető egy vándor sarlatán üzleti tevékenységéhez, mint egy esetleges helyi zsidó közösséghez, így e lelet relevanciája Aquincum társadalomtörténetére nézve több mint kérdéses.⁶⁸

⁸A csekély számú görög nyelvemlék és a Severus-korban jelentősen nem módosuló 2. századi latin nyelvhasználat alapján a romanizálatlan szíriai bevándorlóknak legfeljebb egy szerény létszámú aquincumi közösségére lehet következtetni, de a szíriai kultuszok vizsgálata még ennek jelenlétét is megkérdőjelezi. A birodalom nyugati felében meghonosodott hűsznál is több szír kultusz közül Aquincumban ugyanis alig mutatható ki egynéhány, és azok is csupán csekély számú emlékekkel képviseltetik magukat. A Severus-korból összesen két emlék, egy Iuppiter Dolichenus votív szobrocska, amelyet ismeretlen lelőköri körülményei ellenére is a polgárvárosi amphitheatrum Nemesis szentélyéhez szokás kötni,⁶⁹ illetve egy Adonis-oltár említhető.⁷⁰ A korábbi időszakból egy Commodus-kori, bizarr megfogalmazású *Iovi Optimo Maximo Dulceno* (sic!) *Heliopolitano* ajánlással ellátott oltár,⁷¹ valamint egy, a konvenció ellenére is a 2. század közepére datálható, többek között Dea Syriának is dedikált katonavárosi *arcus* építési felirata ismert.⁷² A legkésőbbi emlék Baltis Dea és Diasuria (Dea Syria) 3. század kései időszakára keltezhető templomának építési felirata (2. kép).⁷³

Adonis kultusza a nyugati világba eleve hellénisztikus változatában került át, így tisztelete szír közösség létezésére nem utal.⁷⁴ Iuppiter Dolichenus, Iuppiter Heliopolitanus és Dea Syria kultusza pedig – ahogy a latin névváltozatok is tanúsítják – a nyugati világban erőteljesen romanizálódott, az istenségek tisztelete a keleti népelemek körén kívül is zajlott, így egyértelműen szíriai eredetűnek csak a késő római kori Baltis Dea- és Diasuria-templom látogatóit tarthatjuk.⁷⁵ A szöges ellentétben álló természetű istenségek Szíriában elképzelhetetlen társítása azonban ebben az esetben is csak egy szerény létszámú és szűkös anyagi lehetőségekkel rendelkező közösségre enged következtetni. Aquincumban a kis-ázsiai⁷⁶ és egyiptomi⁷⁷ kultuszok ennél is szerényebb mértékben, mondhatni jelzesszerűen mutathatók ki.

Összefoglalóan tehát elmondható, hogy a gyors nyelvi asszimiláció és a szíriai kultuszok szerény száma miatt óvakodni kell a Severus-kori szír bevándorlás társadalmi, gazdasági és különösen kulturális kihatásainak túlértékelésétől. A Severus-kori Aquincumban a szíriaiak számarányának növekedése az összlakosságon belül a történeti háttér és a rendelkezésre álló csekély epigráfiai adatmennyiség ismeretében elfogadható következtetés, ugyanakkor fontos hangsúlyozni, hogy a Syria provincia területén élő hat, az etnikum fogalmát kimerítő népcsoport nem azonos mértékben képviseltette magát az alsó-pannoniai tartományközpontban. A biztosan szíriai származásúak szinte minden esetben római polgárok, latin vagy latinósított nevet viselnek, felirataik is latin nyelvűek. Ők római kulturális identitásúak voltak, függetlenül esetleges italicus, nyugati, görög-makedón vagy éppen sémita származásuktól. A Severus-korban feltételezhető egy kisebb létszámú, görög ajkú csoport is, amelynek tagjai talán Szíriából vándoroltak be,

2. kép. Baltis és Diasuria (Dea Syria) késő római kori templomának építési felirata (Magyar Nemzeti Múzeum)

talán nem. Mindenesetre ez a csoport rendkívül gyorsan asszimilálódik, kevés írásos nyomot hagy, megfoghatatlanságuk azonban nem magyarázható pusztán a feliratállítási szokással szembeni közönyükkel, hiszen számottevő nyelvi hatást sem fejtenek ki. A gyors, adott esetben első generáción belüli nyelvi és kulturális asszimiláció nyitottságot feltételez a többségi társadalom felé, egyúttal értelmetlenné teszi a szíriai bevándorlók lakta városnegyed kialakulásával kapcsolatos elképzeléseket. Nota bene, a nyugati birodalomrészben a Iuvenalist keserítő Róma városi diaszpórán kívül csak Inter-cisából ismert egy tömbben letelepült szír lakosság. Utóbbi a 3. század közepéig sikeresen megőrizte etnikai arculatát annak ellenére, hogy a jelek szerint nem zárkózott el hermetikusan az őt körülvevő világtól.⁷⁸

A rendelkezésre álló adatok alapján az a hipotézis sem tartható fenn, amely szerint a Severus-kori Aquincum politikai és gazdasági életében a szíriai bevándorlók vezető szerepet játszottak volna.⁷⁹ A biztosan szíriaiak között csak katonákat és a civil hierarchiában az *ordo decurionum* alatt elhelyezkedő személyeket találunk.⁸⁰ Mindebből persze még nem következik, hogy az aquincumi ordónak nem is lehettek szíriai tagjai. Miután Aquincumban a veteránusok hagyományosan nem kerültek az *ordo decurionum* soraiba, a hadsereg irányából szíriaiak felvételével nem kell számolnunk, de a polgári foglalkozásúak számára ennek legalább az elvi lehetősége fennállt. A civilek közül merítési lehetőséget elsősorban a saját helyőrségi csapattal rendelkező, határ menti és folyamparti Aquincum által vonzott „business class” jelentett.⁸¹ Ez a sajátos csoport a római társadalomban különálló kategóriaként nem nyert megfogalmazást (innen az angol terminus), mert képviselőit tényleges társadalmi jogállásuktól független gazdasági jellemzőik kapcsolták össze, és a kereskedő *collegiumok* szintje fölött az összetartozás tudata nem jelentkezett. A helyi „business class”-hoz csatlakozó bevándorlók azonban csak kivételes esetben válhattak rövid úton a városi arisztokrácia tagjaivá, a sikeresebb kereskedő családoknak is jellemzően csak a második, harmadgenerációja jutott el a társadalmi felemelkedés e lépcsőfokához.⁸² Ennyi idő kellett ahhoz, hogy a *decurionatus* iránti igény, immáron az annak vállalásához szükséges gazdasági háttér birtokában, kialakuljon. Aquincumban, mint láttuk, a romanizálatlan bevándorlók rendkívül gyorsan asszimilálódtak, másodgenerációjuk már javában a helyi társadalmat

reprezentálta, így a szíriaiak térbeli elzárkózásához hasonlóan gazdasági különállásuk is valószínűtlen feltételezés. Ha ehhez hozzávesszük, hogy minden erőfeszítés ellenére sem sikerült még igazolni e „business class” alatt egy szinttel lejjebb elhelyezkedő, feltételezetten önálló és nagy gazdasági-politikai befolyással bíró szír kereskedelmi *collegium* működését,⁸³ e keleti pénzemberekből álló gazdasági-hatalmi csoportosulásnak az eddigi kutatás által tényként kezelt létezése továbbra is a légből kapottság érzetét kelti.

Az aquincumi zsidó akta

Strabón kijelentése, miszerint korára a zsidóság az *oikumené* minden fontosabb pontján megvetette a lábát,⁸⁴ az időszámításunk kezdete után római uralom alá vont európai területekre vonatkozóan nem állja meg a helyét. Zsidók jelenléte a birodalom északi határtartományaiban – Britanniától Pannoniáig, illetve Daciában – régészeti alig-alig, vagy egyáltalán nem mutatható ki.⁸⁵ A zsidónak tartható régészeti kisleletek ebben a zónában egyrészt nem koncentráltan kerültek elő, másrészt

3. kép. Az albertirsai római sírsztélé (Magyar Nemzeti Múzeum, a rajz Radan 1973, 271, Fig. 5 alapján)

jó részüknek zsidó tulajdonlása vagy zsidó jelenlétet jelző szerepe is sok esetben vitatható. A zsidók szórványos északi megtelepedésére jellemző, hogy feliratos említésükkel kizárólag Pannoniában lehet találkozni.⁸⁶ Szervezett közösség léte utaló nyom azonban Pannonián belül is csak Mursából és Intercisából ismert.⁸⁷

Aquincumban a zsidó jelenlét mindent kétséget kizáróan még nem igazolt.⁸⁸ A Syria Palaestina-ból származó katonatisztek, C. Valerius Papirianus *tribunus angusticlavius* és Aelius Silvanus centurio számára állított sírkövek nem sorolhatók ebbe a körbe.⁸⁹ A köemlékek zsidó voltával szembeni fő ellenérv az, hogy egyik sem tesz eleget a Scheiber-féle kritériumoknak,⁹⁰ amelyek alapján egy feliratot a zsidóság köréhez rendelhetnénk.⁹¹

A 19. század harmincas-egyvenes éveiben került kalapács alá egy pesti aukción az a 3. századi csúcsos lezárású, palmetás akrotérionokkal díszített családi sírsztélé, amelyet a Szapáry grófok később Albertirsára szállítottak és a birtokukon álló kápolna falába építették.⁹² Csak a reformkori felhasználást követően derült ki, hogy az eredeti sírkövet a 4. században már egyszer újrahasonosították.⁹³ Erről tanúskodik az orommező léckeretének alsó, vízszintes elemére és az eredeti római családot ábrázoló képmezőbe görög betűkkel írt részben latin nyelvű felirat, a tympanonban ábrázolt korongra (hajdani gorgoneion?), a két felnőtthalak portréja közé és a kisfiú mellkasára karcolt, fekete festékkel kihúzott menóra, valamint az ugyancsak háromszor bekarcolt ΕΙΣ ΘΕΩΣ (sic!) – „egy az Isten!” – hitvallás (SMóz. 6,4). A régebbi sírsztélé a transliterált latin nyelvű felirat szerint Anastasios, Decusane és kisfiuk, Benjamin számára aktualizálták (3. kép). Az ótestamentumi Benjamin név, a menóra és a (koiné) görög nyelvű „egy az Isten!” akklamáció egyértelművé teszi, hogy a sírkő másodlagos hasznosítása egy zsidó vagy legalábbis judaizáló családhoz kapcsolható. De köthető-e egyúttal Aquincumhoz is? A sírkő eredetére vonatkozóan semmilyen biztos adat nem szolgál támpontként. Bár a szakirodalom általában aquincumi eredetűnek tartja, csupán a pesti árvereztetés tényéből ez messze nem következik. Származási helyként okkal vetődött fel Intercisa neve is,⁹⁴ ahol egyrészt igazolt zsidó közösség működése, másrészt Aquincum után a legtöbb áldozati jelenetes családi sírsztélé is éppen innen került elő.⁹⁵ De pusztán a sírsztélé ikonográfiai jellemzőit figyelembe véve gyártási helyként a teljes Solva–Intercisa határszakasz számításba vehető. Az albertirsai stélé pontos párhuzamának előkerüléséig a műhely és a származási hely kérdését nyitva kell hagynunk.

Ha tehát biztosra nem is vehető, az aquincumi zsidó jelenlét a késő 3. századtól elképzelhető. A kérdés kapcsán ne feled-

kezzünk meg arról a szíriai fejezetben már tárgyalt, aquincumi lelőhelyű sírkőről sem, amelyen a Náhüm név olvasható.⁹⁶

Szervezett közösség létét legkézzelfoghatóbb módon, termékszertüleg, egy zsinagóga igazolhatná. A közelmúltban történt is egy azonosítási kísérlet az Aquincum-polgárvárosi ún. „kettős bazilika” kapcsán.⁹⁷ Érdekes módon az 1912–1913-ban feltárt és ókeresztény templomként meghatározott épületmaradvány zsinagógaként való értelmezése nem talált azonnali visszautasításra a nemzetközi szakirodalomban.⁹⁸ Ennek az lehet az oka, hogy az építménynek már az ókeresztény kultusszal való kapcsolata sem volt meggyőző. Az ásató a nagy sietségre való hivatkozással két oszlopfő és egy márványlap-töredék kivételével semmiféle egyéb leletet nem szállított be a múzeumba, így tehát az ókereszténységgel egyértelműen kapcsolatba hozható emlék sem ismert.⁹⁹ Pusztán az alaprajz ismeretében nem határozható meg továbbá, hogy egy vagy több építési fázis eredménye látható-e a képen, illetve utóbbi esetben az egyes periódusok abszolút vagy legalább relatív kronológiája sem állítható fel. Ráadásul a bemutatott alaprajzot az ismertetéskor összefüggéséből emelte ki a publikáló, s így nem világos, hogy az építmény pontosan milyen tágabb kontextusba illeszthető. A nemzetközi kutatás hiányolja a bazilikához tartozó, nélkülözhetetlen ókeresztény temetőt is.¹⁰⁰ Az alapvető információk hiánya az épületkomplexum zsinagógaként való értelmezését ugyanígy ellehetetleníti. A szobanforgó azonosítási kísérlet sem ásatási megfigyeléseken, hanem csupán az ostiai zsidó közösség templomának vélelmezett alaprajzi hasonlóságán nyugszik. A zsinagógák azonban nem tartoznak azon épülettípusok közé, amelyek funkcióját alaprajz-uk egyértelművé tenné,¹⁰¹ úgy, ahogy az a Mithras-szentélyek vagy a profán épületek közül a *macellum*ok esetében tapasztalható. Szigorúan véve még arra sincs bizonyíték, hogy a „kettős bazilika” szakrális építmény lett volna. A zsinagóga-teória tehát egy olyan ötletre épült fel, amely semmilyen irányban sem kapcsolódik az ismert tényadatokhoz, vagyis elégtelen alap egy tudományos igényű hipotézis felállításához. A zsinagóga és az ehhez kapcsolódó gyülekezet létét bizonyítékok hiányában ezért – legalábbis egyelőre – nem tekinthetjük elfogadhatónak.

A szíriaiakkal ellentétben a zsidóság aquincumi jelenléte megnyugtató módon nem igazolt. Természetesen, ahogy a szíriaiak zöme, úgy a zsidók is beleolvadhattak a társadalom alsóbb rétegeibe anélkül, hogy feliratos nyomot hagytak volna maguk után. Az elvi lehetőség azonban elégtelen kiindulási alap a társadalomtörténeti kutatás számára, ezért jelen pillanatban csak annyi jelenthető ki, hogy az aquincumi zsidó dosszié szinte teljesen üres.

Jegyzetek

- 1 Solin 1983, 604, 613–614.
- 2 Cicero, *Prov.* 5.10.
- 3 Pollard 2000, 115–116; Mosser 2003, 20, 29–34.
- 4 CIL III 14359²
- 5 Balla 1963, 228–237; Fitz 1980, 152; Mócsy 1974, 228.
- 6 Legutóbb erről: Gáspár 2002, 29–30; Láng 2006, 156–157.
- 7 CIL III 10319 = RIU S 216, RIU 1232. Cf. Mócsy 1959, 68; Mócsy 1974, 227; Mann 1983, 147: Table 25A.

- 8 TitAq 499: *Aelius Silvanus domo Syria Palaestina colonia Aelia Capitolina*; TitAq 722: *C. Valerius Papirianus Urbe Palaestina*; TitAq 511: *P. Aelius Fabia tribu [- -] domo Ancyra*; TitAq 771: *[- -] Ilius Fabia tribu Eq[- -] Jus domo Ancyra*; RIU 1242 (cf. Mann 1983, 121: Table 17.4): *C. Manilius [- -] domo Galatia Ancyra*. A kérdésre lásd: Mann 1983, 148: Table 25A; CIGP² p. 97–98. Ancyrában volt a dunai provinciákat a keleti hadszíntérrel összekötő hadi út egyik utánpótlási és ellátó bázisa (Speidel 2010,

- 137), a galaták jelentős száma a legio II Adiutrix soraiban a későbbiekben is e ténnyel magyarázható.
- 9 RIU 1232: *M. Herennius Pudens domo Cl(audia) Apamie*, vö. Nagy 1923, 114–121; RIU S 216: *T. Ba[– –] f(i)lius Pol(lia tribu) [– – domo] Efeso(!)*; TitAq 558: *L. Aurelius Fortunatus natus natione Garadox*; TitAq 585: *Caesernius Zosimus natione Cilix*; TitAq 668: *C. Marcius Pollio domo Amastris*.
- 10 Az alábbiakban tárgyalandó két csapat mellett létezett még egy 500 fős hemesai cohors is, amely egyelőre csak katonai diplomákról ismert, de jelenleg még azonosítatlan állomáshelyének Pannonia Inferior területén kellett lennie. Erre: FPA III 200–205, 284: 198. jegyzet.
- 11 Soproni 1980, 45–49; cf. FPA III 284; FPA IV 63.
- 12 RIU 1184: *M. Aurelius Deisan* a hemesai lovascohors veteránja, fiai és egyik unokája azonban már a legio II Adiutrix katonája. RIU 1189: *M. Aurelius Malchianus* a hemesai cohors állományából került át az aquincumi *legio* kötelékébe, ahol a *strator officii consularis* tisztségét töltötte be. RIU 1195: *M. Aurelius Monimus veteranus legionis II adiutricis* a hemesai veterán, Sabinus fia.
- 13 A távolságadatra: CIL III 3738, CIL III 3740 mérföldkövek. Az ItAnt 266, 8–13 szerint az Ulcisia–Aquincum távolság VIII MP (13,32 km).
- 14 Nagy 1939, 146; BpTört I.2, 665; Solin 1983, 769; Soproni 1985, 297. A szentendrei feliratos emlékek alapján nem feltételezhető az intercisaihoz hasonló szír kolónia létezése, ezért Mócsy (1974, 228) izolált közösségre vonatkozó megjegyzése Ulcisia kapcsán nehezen védhető.
- 15 RIU 935 (Budakalász). Lásd Fehér 2008, 106, Nr. 38.
- 16 RIU S 150 (Szigetmonostor). Lásd Fehér 2008, 99–100: Nr. 16. A Monimus név több esetben is előfordul az intercisai szír csapat feliratain: RIU 1086, 1184, 1193, 1194 (domo Hemesa), 1195 (domo Hemesa), 1215 és talán még idesorolható a RIU 1205 is.
- 17 RIU 891. Fehér 2008, 101, Nr. 22.
- 18 Solin 1983, 769, 330. jegyzet.
- 19 Solin 1983, 630.
- 20 RIU 939: *Agrippiniensis*; RIU 889: *domo Ancyra*; RIU 908: *domo Dalmata*. További legioveteránok: RIU 885, RIU 886, RIU 876, RIU 892, RIU 913, RIU 916.
- 21 TitAq 512 (lh.: III. Daru utca 7.). Cf. Szilágyi 1963, 189–192; Fehér 2007, 27–28.
- 22 *Quintus* praenomen: Nagy 1939, 119, 104. kép, 120, 121: 105. kép; BpTört I.2, 555–556, 574, LXXVIII. tábla; Révay 1943, 144.
- 23 *Q(uondam)*: TitAq II p. 18. További példák: RIU 1371, TitAq 508, TitAq 539, TitAq 559, TitAq 564, TitAq 991.
- 24 A „római” és „görög típusú” epitaphiumok szerkezeti különbsége: Szilágyi 1963, 190.
- 25 Nagy (1939, 120) szerint a család a kis-ázsiai Cariából való. Más vélemények (Révay 1943, 144; TitAq II p. 20) szerint szíriai származású, de már pannoni születték.
- 26 Dio 71.16.
- 27 Barkóczi 1964, 292.
- 28 Barkóczi 1964, 275. A Barkóczi-féle összeállítást jogos kritika érte amiatt, hogy a szerző a görög nevű személyek zömét alaptalanul az orientálisok közé sorolta, illetve az etnikum meghatározásához a feliratok egyéb, nem bizonyító erejű utalásait is figyelembe vette. Lásd: Solin 1983, 763. Ily módon orientálisok közé sorolódottak italicusok, nyugatiak és trákok is. Ehhez hozzátehetjük még, hogy több, a markomann háborúkat megelőző időszakból származó felirat is a gyűjtés részét képezi, ezért a munkát az értékes áttekintés ellenére is részleteiben óvatosan kell kezelni.
- 29 Fehér 2007, 482, 3. jegyzet; Salomies 2007, 1270–1271.
- 30 Forschungen 2003, 156–158; Nagy 1975, 120.
- 31 Mursa: TitAq 385, TitAq 623, TitAq 683, TitAq 756; Poetovio: TitAq 716; Savaria: TitAq 383.
- 32 TitAq 656, TitAq 704. Fitz 1980, 151.
- 33 TitAq 586, TitAq 589, TitAq 643. Nagy valószínűséggel idesorolható a TitAq 654 is. Az itáliai katonákhoz: Láng–Mráv 2010, 172–173.
- 34 TitAq 545, TitAq 552, TitAq 554, CIL VI 3562. Mócsy 1974, 230; Fitz 1980, 151; Mann 1983, 33, 121–122: Table 17.4.
- 35 Barkóczi 1964, 280; Mócsy 1974, 228.
- 36 FPA IV 140–142, 181.
- 37 Septimius Severus parthus háborúira: Birley 2002, 115–117, 129–145; Campbell 2007, 4–7. A legio II Adiutrix részvételére: FPA IV 138, 181; Speidel 2010, 141–143.
- 38 TitAq 374; TitAq 684; TitAq 695.
- 39 P. Aelius Domitius: RIU 737a. Vö. Nagy 1975, 142.
- 40 Amiképpen a legio III Augustából a II Adiutrixbe átsorolt legionariusok egy része is hazatért Africába a leszerelést követően: Vita–Evrard 1995, 111–113.
- 41 TitAq 516.
- 42 RIU 1031.
- 43 Ez ellentmond Mócsy (1974, 229) általánosító kijelentésének, miszerint a szíriai bevándorlók jellemzően falusi környezetből származnak.
- 44 Mosser 2003, 29–30, Tab. 26.
- 45 Forni 1974, 385–386; Mann 1983, 44.
- 46 Pollard 2000, 113–116.
- 47 Hall 2004, 56, 62. jegyzet.
- 48 Pollard 2000, 116.
- 49 Pollard 2000, 117; Mosser 2003, 29–30, Tab. 26.
- 50 RIU 1232.
- 51 OPEL IV, 147.
- 52 Fehér 2008, 104, Nr. 31.
- 53 Tóth 1976, 95–96; TitAq I. p. 333.
- 54 Petr. Sat. 36. Trimalchio a pecsenyeszeletelő szolgáját nevezte el Carpusnak. Az eredeti nyelvi humor abban áll, hogy a „carpe” alak egyszerre imperativusa a carpo 3 carpsi carptum igének és vocativusa a Carpus névnek. A megszólítással tehát Trimalchio egyúttal fel is szólítja a szolgáját. A „Nyisszancs” fordítás Révay J. leleménye.
- 55 A Szírián kívül csak Pannoniában és Kelet-Noricumban felbukkanó zeugmaiak megjelenése a pannoni hadsereg mozgásával hozható kapcsolatba. A vonatkozó epigráfiai emlékekre: Speidel 2010, 145, 78–79. jegyzet. A legio II Adiutrix Septimius Severus és Caracalla idején is Zeugma mellett állomásozott. Erre: Speidel 2010, 140–143. Biztosra vehető, hogy a hazatérő legiót mindannyiszor számos zeugmai polgár kísérte, aquincumi jelenlétük ezért feltételezhető, de az *origo* feltüntetésének mellőzése miatt mégsem bizonyítható.
- 56 Fehér 2007, 448.
- 57 Köfeliratok: CIGP³ 89–91; graffiti: CIGP³ 92–93, 97; instrumentum feliratok: CIGP³ 94–96, 98–100.
- 58 CIGP² p. 63. – Nemcsak Pannonia esetében, hanem általában véve is igaz, hogy a mindenkor bevándorlók zöme a társadalmi hierarchia alsóbb fokait képviseli: Salomies 2007, 1270.
- 59 A 3. század új nyelvi jelenségeinek többsége belső fejlődés eredményeként is értelmezhető. Az újonnan érkező görög nyelvűek tartós hatást nem tudtak kifejteni a helyi nyelvhasználatra, ami kis számukra és gyors nyelvi asszimilálódásukra utal. Fehér 2007, 482. CIGP² 57–58.
- 60 TitAq 569. Fehér 2008, 98, Nr. 8, 104: Nr. 32.
- 61 Sartre 2007, 201–211, 217, 224.
- 62 Lásd még a zsidó Κασσα (Solva: RIU 787 = CIGP² 86, Fehér 2008, 106: Nr. 40), illetve a szíriai születésű ellencsászár, Avidius Cassius esetét.
- 63 CIGP² 89. Fehér 2008, 103: Nr. 30.
- 64 A bibliai Náhúm próféta elkósi (galileai) származású volt. Az ugyanezt a nevet viselő aquincumi Náhúm a CIGP² p. 53, 62 szerint azonban egyértelműen szír.

- 65 RIU 356; Solin 1983, 764.
 66 Németh 2006, 49–52.
 67 Németh 2006, 51, 15. jegyzet.
 68 Németh 2006, 51.
 69 CIL III 10606 = CCID 184 = TitAq 163.
 70 TitAq 29.
 71 CCID 183 = TitAq 164.
 72 TitAq 359.
 73 TitAq 360.
 74 Solin 1983, 626.
 75 Solin 1983, 627–629.
 76 A Kybele-Magna Mater kultuszhoz kapcsolható egyetlen emlék a TitAq 208 felirat. Ehhez lásd: BpTört I.2, 426–429; Kádár 1962, 3–5. Az Attis tristis ábrázolások a szepulkralis művészetben a halál és feltámadás körforgását szimbolizáló motívumok, alkalmazásuk nem kapcsolódik szükségszerűen kis-ázsiai eredetű lakossághoz, így a Magna Mater-kultusz ápolóihoz sem: LIMC III.1 (1986) 44, s. v. Attis (Vermaseren-De Boer).
 77 TitAq 49–50. BpTört I.2, 424–426; Dobrovits 1979, 136–138, 142–147.
 78 Solin 1983, 769. Ellenkezőleg: Fitz 1980, 151.
 79 Általánosságban: Mócsy 1974, 229. Aquincumra vonatkozóan a teljesség igénye nélkül: Nagy 1939, 125; Szilágyi 1956, 46 és 118, 261. jegyzet; Balla 1963, 236; Fitz 1980, 152; Zsidi 1997, 283; Alföldy 2000, 162; Forschungen 2003, 58–59.
 80 Nagy T. (1975, 132) a Severus-kori ordo decurionum ismert tagjait alapvetően nyugat- és dél-pannoniai, itáliai és nyugati származásának tartotta, mellettük legfeljebb három bennszülött és „alig valamivel több” közel-keleti eredetű személyt vélt megkülönböztetni. Valójában az ordo etnikai összetételéről semmi biztos nem jelenthető ki. A nevek alapján tényleg valószínűnek tűnik az italicus és nyugati (köztük a pannoniai) származásúak túlsúlya, azonban éppen a szíriaiak bizonyítják, hogy a kifogástalan latin hangzású név keleti származást is takarhat, és ez megfordítva is igaz, semmi sem bizonyít például M. Aurelius Aepictetianus (TitAq 926, RIU S 219), M. Aurelius Pompeius (TitAq 128) vagy éppen a par excellence keleti decurionnak tartott M. Antonius Victorinus (TitAq 231–234, 237, RIU 1335, AÉ 2005, 1266) orientális származása mellett. Victorinus keleti eredetére: Alföldy 1963, 67, 116. jegyzet.
 81 Verboven 2007, 296–297. A „business class” pannoniai képviselőire: Gallego Franco 1996, 235–245.
 82 Ørsted 1997, 148–149. A „business class” tagjainak kedvezőtlen társadalmi megítélésére lásd Call. Dig. 50.2.12; Pleket 1983, 141.
 83 Egger 1936, 183–188; Brelich 1938, 125–126; Nagy 1939, 125; Szilágyi 1956, 46; Fitz 1980, 152; Scheiber 1983, 19; Forschungen 2003, 278.
 84 Ios. Ant. XIV. 7. 2.
 85 Berger 2005, 71. Daciára: Scheiber 1983, 68; Solin 1983, 761, 327a jegyzet.
 86 A pannoniai zsidó feliratokra vonatkozóan lásd CII I 675–678, Scheiber 1960, 13–61; Radan 1973, 267–278; Thomas 1977, 21–25; Scheiber 1983, 15–57; Solin 1983, 761–762; Solin 1989, 233–236; Gáspár 2002, 21–22, 42–43, 47, 99, 128–129; Berger 2005, 104–125. Solin (1983, 761) szerint a RIU 1189, 1161 és 1202 feliratok (= Scheiber 1960, 5–7. számok, illetve Scheiber 1983, nos. 4–6) szírektől származnak. Ugyanígy Fehér 2008, 98, no. 11, 101, no. 24, 104, no. 33.
 87 Mursa: CII I² 678a; Intercisa: CIL III 3327 = 10301 = RIU 1051 = CII I² 677 = ILS 7981. Brigetióban egy mára elveszett felirat kiegészítési javaslata szerint ugyancsak lehetett zsidó közösség. Lásd erre Tóth 1995, 164. A feloldási javaslatot elfogadta Grüll (2004, 99), és apró módosításokkal az AÉ 1995, 1257 kommentárja is. Ugyanígy Berger 2005, 122–123.
 88 Mócsy 1974, 228.
 89 TitAq 722 = CIGP² 91, illetve TitAq 499. Aelius Silvanus Jeruzsálemből (colonia Aelia Capitolina), Papirianus ugyaninnen vagy az északabbra elterülő Decapolis részét képező Capitoliasból származott: CIGP² p. 93–96.
 90 Scheiber 1960, 15; Scheiber 1983, 14.
 91 Nem tekinti őket zsidónak: CIGP² p. 97–99; Berger 2005, 124–125; TitAq II p. 8. A zsidó emlékek sorában tárgyalja: Scheiber 1983, 67, illetve Gáspár 2002, 22, 4. I. j. (TitAq 499). Utóbbi kissé következtelenül a TitAq 722 feliratot nem tárgyalja.
 92 CIL III 10611 = RIU S 214 = CIGP² 101. A vonatkozó szakirodalom összefoglalására: CIGP² pp. 39–40; Berger 2005, 109; Nagy 2007, 171 (Nr. 189). – A sztélétípus korára: Erdélyi 1974, 44.
 93 A másodlagos felhasználás datálására: Berger 2005, 107.
 94 Gráf 1939, 252.
 95 A kocsi jelenettel vagy lovas figurával kombinált áldozati jelentes sztéléket nem számítva: RIU 1154, 1161, 1162, 1164, 1165, 1168, 1179, 1183, 1197, 1213, 1231, Intercisa I (1954) 85, 86, 88, 104.
 96 Lásd 63. jegyzet.
 97 Gáspár 2002, 20–21
 98 Összefoglalóan Berger 2005, 145–151.
 99 A „kettős bazilikáról”: Nagy 1940, 248–253.
 100 Berger 2005, 151. A jelek szerint nem került be a nemzetközi információáramlásba a közelben feltárt sírkápolna és temető, amelyekről igen keveset lehet tudni, Zsidi (2000, 27–28) mindenesetre ókereszténynek tartja.
 101 Vö. Berger 2005, 151.

Bibliográfia

- Alföldy 1963: Alföldy G., „Aquincum vallási életének története”: *BudRég* 20 (1963) 47–69.
 Alföldy 2000: Alföldy G., *Római társadalomtörténet*, Budapest, 2000.
 Balla 1963: Balla, L., „Östliche ethnische Elemente in Savaria”: *ActaArchHung* 15 (1963) 225–237.
 Barkóczi 1964: Barkóczi, L., „The Population of Pannonia from Marcus Aurelius to Diocletian”: *ActaArchHung* 16 (1964) 257–356.
 Berger 2005: Berger, L., *Der Menora-Ring von Kaiseraugst. Jüdische Zeugnisse römischer Zeit zwischen Britannien und Pannonien – The Kaiseraugst Menorah Ring. Jewish Evidence from the Roman Period in the Northern Provinces* (Forschungen in Augst 36), Augst, 2005.
 Birley 2002: Birley, A. R., *Septimius Severus: The African Emperor*, London – New York, 2002.
 Brelich 1938: Brelich, A., „Aquincum vallási élete”: *Laureae Aquincenses I.* (DissPann II.10), Budapest, 1938, 20–142.
 BpTört: Szendy K. (szerk.), *Budapest története*, Budapest, 1942
 Campbell 2007: Campbell, B., „The Severan Dynasty”: Bowman, A. K. – Garnsey, P. – Cameron, A. (szerk.), *Cambridge Ancient History XII. The Crisis of Empire, A. D. 193–337*, Cambridge, 2007², 1–27.
 CIGP²: Kovács P., *Corpus Inscriptionum Graecarum Pannonicarum* (Hungarian Polis Studies 8), Debrecen, 2001.
 CIGP³: Kovács P., *Corpus Inscriptionum Graecarum Pannonicarum* (Hungarian Polis Studies 15), Debrecen, 2007.
 Dobrovits 1979: Dobrovits A., „Az egyiptomi kultuszok emlékei Aquincumban”: Kákósy L. (szerk.), *Dobrovits Aladár válogatott tanulmányai I. Egyiptom és az antik világ* (Apollo Könyvtár 7), Budapest, 1979, 135–153.

- Egger 1936: Egger, R., „Eine syrische Göttertrias”: *Wiener Studien* 54 (1936) 183–189.
- Erdélyi 1974: Erdélyi G., *A római kőfaragás és kőszobrászat Magyarországon* (Apollo Könyvtár 5), Budapest, 1974.
- Fehér 2007: Fehér B., *Pannonia latin nyelvtörténete*, Budapest 2007.
- Fehér 2008: Fehér B., „Syrian Names Given in Pannonia Inferior”: *ActaClassUnivDeb* 44 (2008) 95–109.
- Fitz 1980: Fitz, J., „Population”: Lengyel, A. – Radan, G. T. B., *The Archaeology of Roman Pannonia*, Lexington–Budapest, 1980, 141–159.
- Forni 1974: Forni, G., „Estrazione etnica e sociale dei soldati delle legioni nei primi tre secoli dell'impero”: *ANRW* II.1, 1974, 339–391.
- Forschungen 2003: Zsidi P. et al., *Forschungen in Aquincum 1969–2002. Zu Ehren von Klára Póczy* (Aquincum Nostrum II.2), Budapest, 2003.
- FPA III: Kovács P., *Fontes Pannoniae antiquae ab AD CLXVI usque ad AD CXCII.*, Budapest, 2006.
- FPA IV: Kovács P., *Fontes Pannoniae antiquae in aetate Severorum*, Budapest, 2007.
- Gallego Franco 1996: Gallego Franco, M. H., „Negotiatores en la estructura social de las provincias romanas del Alto y Medio Danubio”: *Espacio, Tiempo y Forma* 9 (1996) 221–247.
- Gáspár 2002: Gáspár, D., *Christianity in Roman Pannonia. An Evaluation of Early Christian Finds and Sites from Hungary* (BAR IS 1010), Oxford, 2002.
- Gráf 1939: Gráf A., „Zsidók Pannoniában”: *Izraelita Magyar Irodalmi Társulat Évkönyve*, 1939, 252–253.
- Grüll 2004: Grill T., *Kőbe vésett emlékezet: késő-antik zsinagógák feliratai*, Budapest, 2004.
- Hall 2004: Hall, L. J., *Roman Berytus. Beirut in Late Antiquity*, London – New York, 2004.
- Kádár 1962: Kádár Z., *Die kleinasiatisch-syrischen Kulte zur Römerzeit in Ungarn* (EPRO 2), Leiden, 1962.
- Láng 2006: Láng O., „Decorated Pinctada Margaritifera. New Data to the Presence of Eastern People in the Civil Town of Aquincum?": *CommArchHung* (2006) 149–161.
- Láng–Mráv 2010: Láng O. – Mráv Zs., „Egy capuai Aquincumban. C. Iulius Sabinus, a legio II Adiutrix katonája és az officium rationum adiutora”: *Studia Epigraphica Pannonica* II (2009) [2010] 165–186.
- Mann 1983: Mann, J. C., *Legionary Recruitment and Veteran Settlement during the Principate* (Occasional Publication № 7), London, 1983.
- Mosser 2003: Mosser, M., *Die Steindenkmäler der legio XV Apollinaris* (Wiener Archäologische Studien Bd. 5), Wien, 2003.
- Mócsy 1959: Mócsy A., *Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen*, Budapest, 1959.
- Mócsy 1974: Mócsy A., *Pannonia and Upper Moesia. A History of the Middle Danube Provinces of the Roman Empire*, Budapest, 1974.
- Nagy 1923: Nagy L., „Hogyan került M. Herennius Pudens sírköve Intercisába?": *ArchÉrt* (40) (1923–1926) 114–121.
- Nagy 1939: Nagy L., „A szír és kisázsiai vonatkozású emlékek a Duna középfolyása mentében”: *ArchÉrt* 52 (1939) 115–147.
- Nagy 1940: Nagy L., „Az aquincumi ókereszténység újabb emlékei”: *ArchÉrt* III.1 (1940) 246–256.
- Nagy 1975: Nagy T., „Római kor”: Gerevich L. (szerk.), *Budapest Története I. Budapest története az őskortól az Árpád-kor végéig*, Budapest, 1975², 83–184.
- Nagy 2007: Nagy M., *A Magyar Nemzeti Múzeum régészeti kiállításának vezetője. Római kőtár*, Budapest, 2007.
- Németh 2006: Németh Gy., „K3 Aquincumban. Egy mágikus amulett feliratának értelmezése”: *Ókor* 5/2 (2006) 49–52.
- Ørsted 1997: Ørsted, P., „Locatio publicorum and the Economy of the provincial cities”: Kotula, T.–Ladmirski, A. (szerk.), *Les élites provinciales sous Le Haut-Empire Romain* (Acta Universitatis Wratislaviensis 1874, Antiquitas XXII), Wrocław, 1997, 139–149.
- Pleket 1983: Pleket, H. W., „Urban Elites and Business in the Greek Part of the Roman Empire”: Garnsey, P. et al. (szerk.), *Trade in the Ancient Economy*, Berkeley, 1983, 131–144.
- Pollard 2000: Pollard, N., *Soldiers, Cities, and Civilians in Roman Syria*, Ann Arbor, 2000.
- Radan 1973: Radan, Gy., „Comments on the History of Jews in Pannonia”: *ActaArchHung* 25 (1973) 265–278.
- Révay 1943: Révay J., „Lupus, az aquincumi költő”: *ArchÉrt* III. 4 (1943) 144–148.
- Salomies 2007: Salomies, O., „Social and Geographical Mobility. Westerners in the East. Onomastic Observations”: Mayer y Olivé, M. – Baratta, G. – Guzmán Almagro, A. (szerk.), *Acta of the XII Congressus Internationalis Epigraphiae Graecae et Latinae* (Barcelona, September 2002), Barcelona, 2007, 1269–1280.
- Sartre 2007: Sartre, M., „The Ambiguous Name: The Limitations of Cultural Identity in Graeco-Roman Syrian Onomastics”: *Proceedings of the British Academy* 148 (2007) 199–232.
- Scheiber 1960: Scheiber S., *Magyarországi zsidó feliratok a III. századtól 1686-ig*, Budapest, 1960.
- Scheiber 1983: Scheiber, A., *Jewish Inscriptions in Hungary*, Budapest–Leiden, 1983.
- Solin 1983: Solin, H., „Juden und Syrer im westlichen Teil der römischen Welt. Eine ethnisch-demographische Studie mit besonderer Berücksichtigung der sprachlichen Zustände”: *ANRW* II.29.2 (1983) 587–789.
- Soproni 1980: Soproni, S., „Die Caesarwürde Caracallas und die syrische Kohorte von Szentendre”: *Alba Regia* 18 (1980) 39–51.
- Soproni 1985: Soproni S., „Újabb római feliratok Pest megyéből”: *Studia Comitatus* 17 (1985) 273–302.
- Speidel, M. A.: „Auf kürzestem Weg und gut gepflegt an die Front. Zur Versorgung pannonischer Expeditionstruppen während der severischen Partherkriege”: Eich, A. (szerk.), *Die Verwaltung der kaiserzeitlichen römischen Armee. Studien für Hartmut Wolff* (Historia Einzelschriften 211), Stuttgart, 2010, 133–147.
- Szilágyi 1956: Szilágyi J., *Aquincum*, Budapest, 1956.
- Szilágyi 1963: Szilágyi J. Gy., „Megjegyzések az új szentendrei verses feliratról”: *ArchÉrt* 90 (1963) 189–194.
- Thomas 1977: Thomas, E. B., „'Eins ist der Gott!' Über jüdische Denkmäler der Römerzeit in Pannonien”: *Pannonia* V/3 (1977) 21–25.
- Tóth 1976: Tóth, I., „Two Misinterpreted Juppiter Dolichenus Relics from Pannonia Inferior”: *Alba Regia* 15 (1976) 89–98.
- Tóth 1995: Tóth I., „Feliratos római kö emlékek Pápán”: *Pápai Múzeumi Értesítő* 5 (1995) 157–168.
- Verboven 2007: Verboven, K., „Good for Business. The Roman Army and the Emergence of a 'Business Class' in the Northwestern Provinces (1st Century BCE – 3rd Century CE)”: De Blois, L. – Lo Cascio, E. (szerk.), *The Impact of the Roman Army (200 BC – AD 476). Economic, Social, Political, Religious and Cultural Aspects* (Impact of Empire 6), Leiden–Boston, 2007, 295–313.
- Vita-Evrard 1995: Vita-Evrard, G., „Légionnaires africains en Pannonie au IIe s. ap. J. C.”: Hajnóczy G. (szerk.), *La Pannonia e l'Impero Romano. Atti del convegno internazionale, Roma 13–16 gennaio 1994*, Roma, 1995, 97–114.
- Zsidi 1997: Zsidi P., „A városkép változása az aquincumi polgárvárosban a 2–3. század fordulóján”: *BudRég* 31 (1997) 281–287.
- Zsidi 2000: Zsidi P. et al., *Ókeresztény emlékek Aquincumban*, Budapest, 2000.